

ҒАЛЫМ Қ.М.ЕСЕНОВТИҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Түркітанушы ғалым, қазақ тіл білімінің синтаксисі саласындағы көшбасшы ғалымдардың бірі – *Қайырболат Мұқанұлы Есенов* 1931 жылдың 6 мамырында Көкшетау облысы Қызылту ауданының Сарман ауылында туған. Жетіжылдық мектепті Омбы облысында бітіргеннен кейін сондағы қазақ педучилищесін 1947 жылы аяқтап, өзі оқыған мектепте (Назыбаевск ауданы) қазақ тілі мен әдебиетінен 1950 жылға дейін сабақ береді. 1950 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті филология факультетіне оқуға түсіп, оны 1955 жылы бітіріп шығады. 1955-57 жылдары Көкшетау облыстық мұғалімдер білімін жетілдіру институтында қазақ тілі мен әдебиеті кабинетінің меңгерушісі болып істейді. 1957 жылдан өмірінің соңына дейін Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында ғылыми зерттеулермен айналысты: кіші ғылыми, аға ғылыми, жетекші ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі болып қызмет етті.

1962 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер» деген тақырыпта кандидаттық, 1983 жылы «Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлем синтаксисінің негізгі мәселелері» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Қ.М.Есеновтің алғашқы ғылыми мақалалары 1950 жылдардың аяғынан жарық көре бастады. Ғалым 10-нан астам монография мен түрлі жинақтың, сондай-ақ 200-ден аса ғылыми-педагогикалық еңбектің авторы. Әсіресе «Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер» (1974), «Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылысы» (1982), «Құрмалас сөйлемнің синтаксисі» (1995) атты еңбектері ғылыми көпшілік тарапынан жоғары бағаланды. Қ.М.Есенов құрмалас сөйлемдер туралы зерттеуінің қорытындысы ретіндегі «Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер» (1969), «Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылысы» (1982) атты еңбектерінде түркітанудағы жаңа бағыттың соқпағын салды. Қ.М.Есенов сондай-ақ Институттың грамматика бөлімінде «Қазақ тілінің тарихи синтаксисі» зерттеу жұмысына басшылық жасап, қазақ тілінің академиялық грамматикасын жазуға қатысты, сөзжасам, сөйлеу мәдениеті мәселелерін («Әдеби тілді байыпудың жолдары», «Тіл – ой құралы», «Өрелі тіл» және т.б.), қазақ тілін оқыту және оқулықтар мәселесін («Еленбей келген оқулық», «Жана деңгейден қарау керек» және т.б.), сөзжасам және сөйлем мәселесін («Біріккен сөздер», «Сөз таптары және сөйлем мүшелері»), «Қазақ тілі синтаксисінің даму жүйесінен», «Об основных взглядах на словосочетание в современной русистике и тюркологии», «Предикаттық қатынас», «Синтаксистік қатынас», «Есімдіктердің сөзжасамы» және т.б.) сөз етті. 1994 жылы ҚР Ұлттық Ғылым академиясы үздік жұмыстарға тұңғыш рет мемлекеттік ғылыми стипендия беруге конкурс жариялағанда, зерттеуші алғашқылардың бірі ретінде сол стипендияның иегері атанды. Ғалым әр елде болған ғылыми конференцияларға қатысып, қазақ тілі грамматикалық құрылысының әр алуан мәселелері бойынша баяндама жасады.

Қ.М.Есенов ғылыми жұмыстармен қатар жас кадрларды дайындауға да өз үлесін қосты. Ғалымның жетекшілігімен екі докторлық, оннан астам кандидаттық диссертация қорғалды. 80-жылдардан бастап жоғары оқу орындарында «Қазіргі қазақ тілі» курсы бойынша («Құрмалас сөйлем синтаксисі») дәріс жүргізді. Дарын иесі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мен Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің докторлық диссертация қорғаудағы мамандандырылған ғылыми кеңестердің мүшесі болды, оппонент ретінде де көптеген жұмысқа өзіндік ойын білдіріп отырды. Үстіміздегі жылы филология ғылымдарының докторы, профессор Қайырболат Мұқанұлы Есеновтің туғанына 85 жыл толып отыр. Ғалымның қазақ синтаксисін дамытуға, ғылымды ұйымдастыруға қосқан еңбектерін кейінгі ұрпақ лайықты бағалап, қажетіне жарата берері анық.

Төменде жан-жақты дарын иесінің әр жылдары жазған «Еліме толғау» атты өлеңін

автордың өзі жазған қысқаша түсініктемесімен қоса ұсынып отырмыз. Өлеңді Дәуренбекқызы Күлпәш 1993 жылдың 26 желтоқсанында машинкаға басып әкеп, авторға ұсынған екен, түпнұсқаны сол күйінде сақтадық.

Қысқаша түсініктеме

Шалғайда жүргенде кейде өз еліңді, өз жеріңді аңсайтын кездерің болады. Бәрі де көз алдыңнан өтіп жатады. Жиі-жиі түсіне де кіреді. Осындай кездердің бірінде сол сағыныштың өлеңге сұранып тұрғандай болады, алайда оны сен елемейсің, қағаз бетіне түсірмейсің. Жұмыс бабымен жүре бересің. Сондай сағыныштың сәтті бір күні 1988 жылдың шілде айында (27.07) еліме арнап қолыма қалам алғызған екен. «Еліме толғау» деп атап тартып кетпесім бар ма? Енді байқасам, арнауымды тағы да үзіп алыппын. Арада екі жыл өткендей. Қайтадан жалғастыру... Не керек, осылайша үзіп-соғып жүріп, ақыры 1992 жылдың ақпан айында (20-күні) бұл толғауымды аяқтаудың сәті түсті ғой деймін. Алайда елге, жерге деген сағыныштың аяқталмайды. Ол сенімен мәңгі бірге. Бұл арнауымды «өлеңмен жазылған өмірбаяным» десе де болғандай.

Өлеңмен өрнектеуші – елін сағынған Қайырболат.

20.02.1992

Еліме толғау

27.07.1988

I

Қайран елім, сағынамын өзінді,
Кіндік кесіп, туып-өскен жерімді.
Орман, тоғай, жасыл-желең – мекенім
Жастық шағым – қымбат маған төрімді.
Сағынышым – саған арнар толғауым,
Бір өзіңе аңсауымды қоймадым.
Жастық шағым бір өзінде өтсе де,
Мезгілінде қызығыңа тоймадым.
Шіркін жастық, ойран салған күндерім,
Жұпар исі аңқушы еді гүлдерің.
Ақ сүйектің құмарымен нұрланып,
Жарық болып өтуші еді түндерім.
Маужыраған сол түндерді сағынам,
Алтыбақан, ойын-сауық, салған ән,
Сыңғыр күлкі, қызық думан шаттық-ай,
Еске түссе, сол күндерге бағынам.
Ең алғаш жер басқаным өзін болдың,
Көк майса шалғын шөбің төрім болдың.
Баурайында ойнаушы едік бал дәурен
Қанбайтұғын қызығыңа шөлім болдың.

II

Ұзамады бал дәурен – жастық шағым,
Өте шықты болғандай қас пен қағым.
Кездесіп сұм соғыстың сағатына,
Есейтіп ер жеткізді заман бәрін.
Ойын қалды, тіршілікті ойладық,
Үлкендердің ісімен біздер дағы бойладық.

Қара құрап өмірде қатарласып,
Араласып еңбектен кем қалмадық.
Еңбек бізді ер жеткізді, есейтті,
Араласып өмірге – өмір заңы төселтті.
Білім алған ауылым, азайды ғой азамат
Боздағынан айырып, көпшілігін теңселтті.
Үзілді оқу, араластық еңбекке,
Ауыл болып біз де көмек бермекке.
Сиыр болды көлігіміз сырғанап,
Жер жыртамыз соқаменен өрлеп те.
Астық бердік Отанға: «Аман бол!» – деп,
«Жауды жеңіп, бәрімізге қорған бол!» – деп.
Тілейміз жеңіс күнін, жеміс күнін,
Еңбекпен еселентіп бүкіл ел боп.
Кез келді оқуға әрмен қарай,
Аттандық Омбыға елден шалғай.
Сұрапылы соғыстың жүріп жатыр,
Оқимыз алған беттен біздер талмай.
Оқу бітті, Жеңіс күнін тойладық,
Артта қалған азабын бес жылдардың ойладық.
Қиыншылық, қиын-қыстау болса да,
Ортасында ұзын жолдың қалмадық.

13.06.1990

III

Аяқтадық оқуды ойдағыдай,
Елге оралдық қуанышпен тойдағыдай.
Білім алған ордамда енді өзім –
Мұғаліммін, есейіп бір қалғандай.
Сондағы бар білімім – он-ақ жылдық,
Ойлаймыз: осыменен тәмам қылдық.
Оқытамын ана тілін – анам тілін
Ауылдағы балаларға – соған құлдық!
Осыменен үш жыл өтті ұстаздығым,
Байқаймын бұл білімнің енді аздығын.
Аттандық Алматыға алыс сапар
Ақтаруға білімнің кен бұлағын.

IV

25.01.1992

Бес жыл өтті Алматыда оқумен,
Үйренумен, кен бұлағын тоқумен.
Ана тілдің қасиетті қадірін
Сезінеміз терең бойлап нәрімен.
Ұстаздарым – қазақ тілі қаймағы,
Еліктейміз соларға көңіл шіркін қайдағы?!
Тіліміздің тарихына терең сұңгіп,
Білім алдық жоғалмастай ойдағы.
Тағы дағы Өмірге – осы жаңа біліммен
Көкшетауға дәм айдап қызметке келіп ем.

Қазақ тілін оқыту турасында
Жұртшылыққа мұғалім боп ақыл-кеңес беріп ем.
Өзім дағы үйрендім өмірдің көп сабағын,
Жақсылармен жанасып жақын жолдас табамын.
Ұстаздықтан басталған бұл өмірім –
Ұстаз болып бұл өмірде мен қаламын.
Екі жыл Көкше мені еркелетті,
Өмірге азық болар дәнін септі.
Арман шіркін бітер ме бұл өмірде?!
Ғылымға бет бұратын күн де жетті.

V

Ғылым іздеп оралдым Алматыға тағы да
Ғылым деген оңай емес әлде менің бағым ба?
Ойланасың, сарыласың – көну керек бәріне
Еңбек менің арқауым – әрқашан да жанымда.
Отыз жылдан асып кетті – істегенім бір жерде
Академия, жастық шақ – өте кетті бір күнде.
Енді, міне, алпысты арқаладық бүгінде,
Тәрбиелейміз жастарды өзім өткен белдерге.
Өмірде бәрі болды: қиыны да қызығы,
Қиынсыз болмайды бұл өмірдің тұздығы.
Асықпайық, шындандар, сабырменен бәріне
Әр нәрсенің бар емес пе жазып қойған сызығы?
Ғылымды ұстаздықпен жалғастырып,
Келемін көппен бірге малдас құрып.
Өмірден қалып қоймай бірге жүрсем,
Орындармын ретімен бәрін де жайғастырып.
Ата болдым, «Ата» – дейді немерем,
Бұдан артық қызық бар ма – қызығына кенелем.
Көрмей қалсам бір жұма Әселімді,
Отырамын сағынып елеңдеумен.
Бұл немерем өзгелерден ерекше,
Жақын тартад өзгелерден бөлекше.
Мен де тұрам жүрегіммен езіліп,
Мауқым басам құшырланып керекше.
Өтіп жатыр күндерім артта қалып,
Енді отырам кей кезде ойда қалып.
Бітірмеген шаруам әлі де көп,
Соларменен сырласамын қолға алып.
Ғылым деген бітпейді: ұзақ сапар,
Бірге жүрсең, ол сені алға апарар.
Жаңарасың, жаныңа азық тауып,
Сонда ғана кейінгі жастар қарар.
Ендігі бар мақсатым – шәкірт болмақ,
Білімімді соларға беріп қалмақ.
Бітпеген шаруамды әрі қарай
Енді солар ғылымда жалғастырмақ.
Осы медеу болады көңіліме
Көңілсіз кейде бір жүргенімде

«Шәкіртсіз ұстаз тұл» бар емес пе?
Болмайын мен мұндай өмірімде.
Осылайша өмірім өтіп жатыр
Атқардым біраз жұмыс іске татыр
Артыңа қарайлап бір қарағанша,
Шығады жаңа міндет алдан топыр.
Бұл өмірде жұмыс деген біткен бе?
Сені ол әрқашан да күткен де.
Қалып қойма солардан – ілесе бер
Таныларсың тағы да бір өткелде.
Арман мені жетелейді жұмысқа,
Ойсыз жүрген бұл өмірде дұрыс па?
Шешімін таба алмаса бір мәселе,
Жүремін әрқашан да қиналыста.

VI

Осы кезде ораламын тағы елге,
Елім маған қуат береді әлі күнге.
Ойменен қауышқанда ағайынмен
Боламын шыққандай бір жаңа белге.
Сол белден қараймын ауыл жакқа,
Жұрты жатыр, шіркін-ай, бір үй жоқ та.
Құлазиды көңілім сонда тағы
Жүрсем де қалың орта алма-бақта.
Елім дейтін елім жоқ өз орнында,
Бытырады әр жердің қойнауында.
Отырғанда шай ішіп әр қаладан
Боламын өгей бала баурайында.
Елестейді көзіме шағын ауыл
Ойнаған даласында дамыл-дамыл.
Ұйысып отырған сол елімнің
Шырқын бұзды жайсыздан соққан дауыл.
Сол дауыл бытыратты әр қыстаққа,
Ел-жұртымды осылайша қыспақ па?
Келгенде даласына тағзым етіп,
Асығамын кейін қарай ұшпаққа.
Осылайша сырласамын еліммен,
Жастық шақта жүріп өткен жеріммен.
Бәрі де маған қымбат, таусылмайды
Тізе берсем өлеңнің өрнегімен.

Түйін

Қайтадан оралайын ғылым – теңіз,
Өмірімнің жалғасы – болған егіз.
Өзіңмен қатарласып жүре берсем,
Болайын шаршамайтын «мен бір өгіз».
Келемін осылайша мен аяндап,
Жырға қостым жан сырымды баяндап.
Жүректен шыққан сөзім тарап жатса,

Қалмаймын бұл өмірде алаң боп.
Ризамын бұл өмірдің бергеніне,
Артынан ағалардың ергеніме.
Әркімнің өз ризығы бар емес пе?
Мен дағы үлесімді тергеніме.
Бұл үлеске әкем мені жеткізді,
Талай-талай белестерден өткізді.
Елім оны «Бәке» дейтін аты Мұқан болса да,
Тәрбиенің тұздығын өміріме сепкізді.
Келемін содан мен көп нәр алған,
Тереңдеп әрі қарай енді барман.
Сөзімді жаттап алса кейінгілер,
Ризамын, бұл өмірге бар ма арман!
Сөйлеттім біразырақ мен өзімді,
Өткен өмір-белесім, әр кезімді.
Аманатым жастарға: айтып жүрсін
Жүректен жарып шыққан бұл сөзімді.

Қайырболат – осы жолдың иесі,
Орта жүздің керейімін тиесі.
Сау болыңдар ағайын, көріскенше,
Сақтасын атамыздың киесі.

20.02.1992